

Phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu tỉnh Bình Dương

TRẦN TRỌNG THÀNH *

Trường Đại học Kinh tế-Tài chính TP.HCM

Nhận bài: 27/09/2022 - Duyệt đăng: 15/12/2022

(*) Liên hệ: thanhtr@uef.edu.vn - ĐT: 0764912215

Tóm tắt:

Trong kinh doanh lễ hành, loại hình du lịch tâm linh phát triển rất nhanh. Ở Bình Dương có 3 điểm thờ Bà Thiên Hậu. Tuy nhiên, Chùa Bà, lễ vía Bà Thiên Hậu tại phường Phú Cường thành phố Thủ Dầu Một là lớn nhất, thu hút được đông đảo du khách viếng thăm. Tuy nhiên, Bình Dương chưa khai thác hết những thế mạnh, tiềm năng sẵn có của di tích. Chính vì vậy, việc phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu tỉnh Bình Dương nhằm phát triển du lịch bền vững là cần thiết. Với ý nghĩa đó, tác giả dùng phương pháp khảo sát thực địa, nghiên cứu tài liệu thứ cấp, phân tích đánh giá thực trạng khai thác du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương từ đó đưa ra những giải pháp nhằm phát triển du lịch tâm linh tỉnh Bình Dương trong thời gian tới.

Từ khóa: Chùa Bà Bình Dương, Chùa Bà Thiên Hậu, du lịch Bình Dương, du lịch tâm linh.

Abstract:

In the travel business, the type of spiritual tourism develops very quickly. In Binh Duong, there are 3 places to worship Sea Goddess. However, Sea Goddess Pagoda in Phu Cuong ward, Thu Dau Mot city is the largest, attracting a large number of tourists to visit. However, Binh Duong has not fully exploited the available strengths and potential of the monument. Therefore, the development of spiritual tourism at Sea Goddess Pagoda in Binh Duong province in order to develop sustainable tourism is necessary. For that reason the author uses the field survey method, researches secondary documents, and analyzes and evaluates the current situation of spiritual tourism exploitation at Sea Goddess Pagoda, Binh Duong, thereby offering solutions to develop spiritual tourism development in Binh Duong province in the near future.

Keywords: Sea Goddess pagoda, Thien Hau pagoda, Binh Duong tourism, spiritual tourism.

1. Đặt vấn đề

Du lịch tâm linh là một nhánh của du lịch văn hóa. Loại hình du lịch này đang được nhiều quốc gia trên giới khai thác nhằm hấp dẫn khách du lịch. Các quốc gia có du lịch tâm linh Phật giáo phát triển mạnh có thể kể ra như Nepal, Ấn Độ, Nhật Bản, Trung Quốc, Thái Lan. Hàng năm, các cơ quan tôn giáo Nhật Bản kết hợp với công ty lễ hành tổ chức tour cho khách hành hương

từ Nhật Bản đến các thánh tích Phật giáo ở Ấn Độ, Thái Lan, Myanmar. Du lịch tâm linh sẽ giúp con người tháo gỡ được các cảm xúc khổ đau, vun bồi tâm trí và tinh thần minh triết. Du lịch tâm linh rất cần thiết cho tinh thần con người trong xã hội hiện đại khi đời sống vật chất tăng cao, khoa học kỹ thuật phát triển. Nó bao hàm cả hành trình tìm kiếm các giá trị văn hóa truyền thống lẫn tìm lại chính mình. Làm trôi

dậy đời sống giác ngộ của khách du lịch tại những địa danh tâm linh chính là mục tiêu của các tour du lịch tâm linh. Trong suốt quá trình hình thành và phát triển 4000 năm. VN có nền tôn giáo đa dạng và hội nhập, nhiều lễ hội tôn giáo, tín ngưỡng, trò chơi dân gian diễn ra định kỳ, cơ sở thờ tự được trông nom, tu sửa, dễ dàng tiếp cận. Đây là điều kiện thuận lợi để loại hình du lịch này phát triển. Đất nước ta đang trong giai

đoạn hội nhập sâu rộng với thế giới. Phát triển du lịch tâm linh không chỉ mang lại giá trị kinh tế cho cộng đồng địa phương mà còn phát huy các giá trị tinh thần, lòng yêu nước, tinh thần đoàn kết dân tộc, phát huy sức mạnh nội sinh góp phần thực hiện các mục tiêu phát triển kinh tế bền vững. Tỉnh Bình Dương có nhiều điều kiện phát triển kinh tế như vị trí trung tâm vùng Đông Nam Bộ, khí hậu đặc trưng không bị thiên tai, môi trường đầu tư hấp dẫn, tốc độ tăng trưởng kinh tế cao, nguồn nhân lực dồi dào, nơi đây còn được xem là địa phương có nhiều điều kiện về tài nguyên nhân văn. Theo ông Nguyễn Đức Minh -Giám đốc Trung tâm xúc tiến du lịch tỉnh Bình Dương; dù không có các di sản văn hóa, thiên nhiên thế giới, nhưng Bình Dương có 13 di tích cấp Quốc gia và 42 di tích cấp tỉnh bao gồm cả di sản văn hóa vật thể và di sản văn hóa phi vật thể với nhiều loại hình như lịch sử, kiến trúc, khảo cổ, nghệ thuật...; tiêu biểu như di chỉ Bà Lụa (Thủ Dầu Một), Vịnh Bà Kỳ (Bến Cát), di chỉ Cù Lao Rùa, Mỹ Lộc, Dốc Chùa (Tân Uyên), đình Phú Long (Lái Thiêu), đình Tân An, đình Phú Cường (Thủ Dầu Một), đình Long Hưng, đình Tân Trạch (Tân Uyên), chùa Hưng Long, chùa Long Thọ, chùa Long Hưng, chùa Hội Khánh, chùa Châu Thới. Ngoài ra, Bình Dương còn có bốn di sản văn hóa phi vật thể cấp quốc gia; “Nghề gốm Bình Dương”; “Võ Lâm Tân Khánh Bà Trà”; “Nghề sơn mài Tương Bình Hiệp”; “Lễ hội Kỳ yên đình Tân An” cùng ba bảo vật quốc gia; “Tượng động vật Dốc Chùa” “Bộ dụng cụ dệt gổ Phú Chánh”;

“Mộ chum gổ nắp trống đồng Phú Chánh”. Một trong những điểm đến có sức hút mạnh cho du lịch Bình Dương trong những năm gần đây đó chính là Chùa Bà Thiên Hậu. Loại hình du lịch tâm linh này đã được tỉnh Bình Dương đẩy mạnh khai thác và từng bước tạo được những hiệu quả nhất định. Một số bài nghiên cứu cũng đã chỉ ra những tiềm năng, thực trạng, giải pháp phát triển của du lịch tâm linh Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương như Lưu Thảo Ly (2021) Luận văn thạc sĩ du lịch Trường Đại học Nguyễn Tất Thành “Một số giải pháp phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu tỉnh Bình Dương”. Tuy nhiên, bài viết còn chung chung, chưa đi vào chi tiết tiềm năng thế mạnh trong liên kết phát triển du lịch tâm linh. Chưa định hướng rõ nhóm khách hàng mục tiêu trong giải pháp để có kế hoạch khai thác hiệu quả. Vấn đề đặt ra là giải pháp thực tiễn nào có thể nâng tầm giá trị di tích tôn giáo, tín ngưỡng dân gian Chùa Bà cũng như đa dạng hóa sản phẩm, nâng cao hiệu quả du lịch của Bình Dương. Qua bài viết tác giả sẽ làm nổi bật vấn đề cũng như đưa ra các gợi ý hữu ích cho phát triển du lịch tâm linh nơi đây.

2. Cơ sở lý thuyết

2.1. Du lịch tâm linh

Khái niệm du lịch tâm linh được diễn giải theo nhiều cách khác nhau nhưng nhìn chung vẫn là loại hình văn hóa, tín ngưỡng, thông qua các giá trị văn hóa vật thể và phi vật thể. Từ đó có thể thấy rằng du lịch tâm linh làm cho khách du lịch tìm thấy những giá trị tinh thần mà họ cần, làm cân bằng cuộc sống và làm cuộc

sống có ý nghĩa hơn. Theo nhà văn hóa Alex “ Du lịch tâm linh có đặc trưng là du khách sẽ cố tìm kiếm lợi ích tinh thần thông qua việc thực hành nghi lễ tôn giáo, tín ngưỡng”. Với khách du lịch tâm linh được hiểu là đối tượng đi đến nơi cụ thể ngoài môi trường sinh sống của mình với ý định gia tăng ý nghĩa cho đời sống tinh thần; họ có thể có tôn giáo hoặc không, thông qua chuyến đi họ có trải nghiệm với môi trường tự nhiên tại điểm đến nhưng được đặt trong bối cảnh có sự liên hệ với một đáng/nhân vật quyền năng nào đó. Theo tác giả Nguyễn Văn Tuấn “Xét về nội dung và tính chất hoạt động, du lịch tâm linh thực chất là loại hình du lịch văn hóa, lấy yếu tố văn hóa tâm linh vừa làm cơ sở văn hóa vừa làm mục tiêu nhằm thỏa mãn nhu cầu tâm linh của con người trong đời sống tinh thần. Theo cách nhìn nhận đó, du lịch tâm linh khai thác những yếu tố văn hóa tâm linh trong quá trình diễn ra các hoạt động du lịch dựa vào những hoạt động văn hóa vật thể và phi vật thể gắn với lịch sử hình thành nhận thức của con người về thế giới, những giá trị về đức tin, tôn giáo, tín ngưỡng và những giá trị tinh thần đặc biệt khác. Theo đó, du lịch tâm linh mang lại những cảm xúc và trải nghiệm thiêng liêng về tinh thần của con người trong khi đi du lịch. Theo tác giả, du lịch tâm linh là loại hình du lịch văn hóa dân gian, lấy yếu tố văn hóa nguồn cội, gốc rễ, kính trọng tổ tiên, người có công lao với đất nước, cộng đồng xã tắc đã được thần thánh hóa nhằm thỏa mãn nhu cầu tâm linh mang lại những giá trị về sức khỏe và

tinh thần cho con người sau mỗi chuyến đi.

2.2. Đặc trưng du lịch tâm linh

Nhu cầu phát triển du lịch tâm linh là điều không thể thiếu với bất cứ ai, đặc biệt là người Á Đông mà dân tộc VN là tiêu biểu. Nhằm đáp ứng nhu cầu này, nhiều hãng lữ hành đã lên kế hoạch khảo sát thị trường, xây dựng chương trình, điểm đến, các bên liên quan đã có kế hoạch tiếp đón nhằm mang lại cho du khách những trải nghiệm tốt nhất. Ở mỗi quốc gia, điểm đến du lịch tâm linh chịu ảnh hưởng của văn hóa địa phương và có đặc trưng riêng.

+ Du lịch tâm linh VN gắn với tín ngưỡng thờ cúng tổ tiên, dòng họ, tri ân, báo hiếu đối với các bậc sinh thành, anh hùng dân tộc có công với đất nước. VN có 54 dân tộc anh em so với nhiều hình thức khác như cư trú, lợi ích thì dòng họ liên kết trên cơ sở huyết thống có vai trò chi phối không chỉ cá nhân mà cả cộng đồng ở nhiều lĩnh vực qua nhiều mức độ khác nhau. Thống kê mới nhất trong cuốn: “Dòng Họ VN” đến nay, nước ta có khoảng 1023 họ, tỷ lệ họ của người Kinh chiếm phần đông với hơn 300 họ, còn lại là họ của những dân tộc thiểu số và họ có nguồn gốc của người Trung Quốc từ xưa. Dòng họ Nguyễn chiếm tỷ lệ nhiều nhất lên tới 38,4% dân số nước ta, và cũng thuộc một trong số 3 dòng họ lớn của nước ta. Đây là điều không khó hiểu bởi triều đại nhà Nguyễn chính là triều đại phong kiến cuối cùng của VN. Bên cạnh đó, họ này cũng nằm trong top danh sách những họ gốc Châu Á xuất hiện nhiều ở các nước như Hoa Kỳ, Úc. Vậy nhu cầu tìm

về nguồn cội qua công việc tìm kiếm, qui tập, chỉnh trang mộ phần cho dòng họ tổ tiên, ngày giỗ Ông Bà, Cha Mẹ, giỗ họ, họ họ diễn ra khắp nơi ở nhiều qui mô khác nhau. Bên cạnh đó, du lịch tâm linh có thể xem là du lịch nghĩa trang, khi gia đình, anh em, bạn bè, người dân muốn được thăm viếng nghĩa trang, qui tập, xây dựng mộ phần của người thân hoặc người có công với đất nước. Qui tập mộ ông bà về quê, tìm kiếm hài cốt mộ liệt sĩ (thăm quan nghĩa trang Trường Sơn, viếng thăm mộ Đại tướng Võ Nguyên Giáp, cụ phó bảng Nguyễn Sinh Sắc, lăng Hồ Chí Minh...)

+ Du lịch tâm linh gắn với tín ngưỡng thờ cúng, tri ân những vị tiền bối có công với làng quê xã tắc; dẹp giặc ngoại xâm, giúp dân trồng trọt, chăn nuôi, ổn định cuộc sống nơi miền đất mới. Các cơ sở thờ tự được đặt tên khác nhau tùy theo các vị thần được người dân thờ cúng như đình, chùa, phủ, miếu, lăng... Đây là hoạt động ý nghĩa, đạo lý uống nước nhớ nguồn của dân tộc VN ta.

+ Du lịch tâm linh VN hiếm khi tách biệt rạch ròi với các loại hình du lịch khác, đôi khi lại gắn với những hoạt động thể thao tinh thần như thiền, yoga, hướng về sự cân bằng, thanh tao, siêu thoát trong đời sống tinh thần. Loại hình du lịch này thường gắn liền với thăm viếng lễ chùa. Đặc trưng và tiêu biểu ở VN mà không nơi nào có đó là Thiền phái Trúc Lâm Yên Tử ở Quảng Ninh, Đà Lạt, Hàm Rồng, chùa Hương, chùa Tây Phương... hay các khóa học tu thanh lọc cơ thể được tổ chức bởi các nhà sư trên cả nước.

+ Du lịch tâm linh ở VN còn gắn với những yếu tố linh thiêng và những điều huyền bí thông qua tín ngưỡng dân gian thờ Mẫu khu vực đồng bằng Bắc Bộ, Bắc Trung Bộ. Lớp thờ mẫu thần có nhiều danh xưng khác nhau như: Quốc mẫu, Vương Mẫu, Thánh Mẫu thường gắn liền với cung đình hóa như Nguyên Phi Ỗ Lan, bà Chúa Kho, Mẹ Thánh Gióng, Tứ vị Thánh Nương. Các lớp thờ tam phủ, tứ phủ trên cơ sở thờ nữ thần, mẫu bản địa; Thờ Cô Chín Thượng Ngàn, Thờ Cô Bơ, Thờ Cô Ba Thoải... các hoạt động lên đồng, hát văn, trang phục, lễ nghi, nhạc điệu mang đến cho du khách sự huyền bí, linh thiêng khó giải thích bằng lời.

+ Du lịch tâm linh thường gắn liền các lễ hội như: lễ hội đền Hùng, lễ hội Thánh Gióng, hội chùa Hương (Hà Nội), hội Phủ Dầy, hội đền Trần (Nam Định), lễ hội vía Bà Tây Ninh, Lễ hội Bà chúa Xứ An Giang, lễ hội Tế Cá Ông (Bình Thuận, Cần Giờ, Vũng Tàu), Lễ hội Chùa Bà Thiên Hậu (Bình Dương), lễ Vu Lan, lễ Nô En, lễ Phục Sinh...

2.3. Vai trò của du lịch tâm linh

Với bản chất của du lịch tâm linh là khai thác các đối tượng tôn giáo, tín ngưỡng tâm linh vào hoạt động du lịch nhằm thỏa mãn các nhu cầu tín ngưỡng, tôn giáo, tham quan, tìm hiểu và nâng cao nhận thức của du khách, việc phát triển du lịch tâm linh sẽ có những tác động tích cực đời sống con người trong xã hội.

+ Phát triển kinh tế: Về phương diện kinh tế du lịch, hoạt động du lịch tâm linh góp phần tăng thu nhập cho cộng đồng địa phương, đặc biệt ở vùng nông thôn nơi tỷ lệ đói nghèo còn cao,

góp phần tạo cơ hội việc làm cho cộng đồng dân cư, phục hồi và phát huy các giá trị văn hóa truyền thống, nghề truyền thống.

+ Nâng cao đời sống tinh thần con người; Về mặt tín ngưỡng, du lịch tâm linh mang tới cho du khách hiểu biết lịch sử ra đời và phát triển của các đức tin, bên cạnh các giá trị thẩm mỹ về nghệ thuật, kiến trúc của các di tích, công trình, kiến trúc. Du lịch còn giúp con người có tâm thanh tịnh, cân bằng cuộc sống và vững tin vào những giá trị “Chân – Thiện – Mỹ” giúp nâng cao cuộc sống của toàn xã hội. Thông qua du lịch tâm linh, con người tìm về bản ngã của chính mình, cân bằng cuộc sống, lắng đọng lại bản thân trước những bộn bề, lo toan để nhìn mọi thứ sâu sắc và rõ ràng hơn. Niềm tin đó sẽ giúp cho du khách cảm nhận được giá trị thiêng liêng gắn với các biểu tượng cụ thể của các di tích, danh thắng.

+ Về mặt xã hội: khác với các loại hình du lịch khác, hoạt động du lịch tâm linh không đơn giản chỉ là văn cảnh hay tìm hiểu một nền văn hóa khác. Triết lý đạo Phật cũng như các tôn giáo khác là sống tốt đời đẹp đạo. Do đó, sau chuyến đi du lịch nhiều du khách có thể có những thay đổi về tư duy và hành xử trong cuộc sống, buông bỏ cảm xúc khổ đau, vui buồn, tâm thành hướng thiện với triết lý từ, bi, hỷ, xả của đạo Phật... Những giá trị ấy có được nhờ du lịch tâm linh và đóng góp quan trọng vào sự an lạc, hạnh phúc và chất lượng cuộc sống cho dân sinh. Làm trỗi dậy đời sống giác ngộ của khách du lịch tại những địa danh tâm linh là mục tiêu của các chuyến du lịch

tâm linh

+ Bảo tồn giá trị văn hoá tộc người: Thông qua du lịch tâm linh, khách du lịch có thể trực tiếp chiêm nghiệm, tham quan, nghiên cứu cảnh quan, kiến trúc, mỹ thuật, hệ thống tượng thờ, phù điêu, các di vật gắn với điểm du lịch tâm linh...Tìm hiểu văn hóa gắn với lịch sử tôn giáo và lối sống bản địa, những giá trị di sản văn hóa gắn với điểm tâm linh.

Du lịch tâm linh không phụ thuộc vào thời gian mà có thể tổ chức quanh năm. Du khách có thể tham gia vào chuyến hành trình vào bất cứ thời điểm nào mà họ mong muốn. Tuy nhiên, thường vào các thời điểm diễn ra các sự kiện quan trọng có liên quan thì việc tiến hành các hoạt động du lịch tâm linh mới có ý nghĩa thiết thực, nhất là trong các lễ hội tại các cơ sở tín ngưỡng, tôn giáo, các di tích lịch sử, danh lam thắng cảnh.

3. Phương pháp nghiên cứu

Đối tượng nghiên cứu chính của bài viết là thực trạng khai thác du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương. Trong quá trình thực hiện nghiên cứu, để đảm bảo tính khoa học và thực tiễn, tác giả đã vận dụng kiến thức về du lịch kết hợp với một số ngành khoa học khác (công nghệ thông tin, tâm lý, văn hóa, kinh tế, quản trị kinh doanh...) dựa trên các phương pháp cụ thể như sau:

+ Phương pháp nghiên cứu tài liệu: Tìm hiểu tất cả các bài báo khoa học, sách báo chuyên ngành trong và ngoài nước liên quan đến du lịch tâm linh nói chung và du lịch tâm linh Bình Dương nói riêng thông qua công cụ tìm kiếm

học giả google (Google scholar và trích nguồn theo phần mềm EndNote X9 APA -numbered).

+ Phương pháp thu thập, kế thừa tài liệu, chọn lọc thông tin, nghiên cứu các tài liệu thứ cấp có liên quan đến chủ đề hiện tại như các bài báo, tạp chí, luận văn của các tác giả đi trước để làm cơ sở lý luận cho chủ đề.

+ Phương thức tham gia; Tác giả trực tiếp tham gia và khảo sát Chùa Bà và một số tour du lịch đang được khai thác tại Bình Dương hiện nay.

4. Kết quả nghiên cứu và thảo luận

4.1. Thực trạng phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương

4.1.1. Khái quát về Chùa Bà
Tỉnh Bình Dương có 3 miếu thờ Bà Thiên Hậu; Miếu Bà Thiên Hậu (Chùa Bà Thiên Hậu) ở phường Phú Cường; Miếu Bà Thiên Hậu (phường Hiệp An); Miếu Bà Thiên Hậu (phường Hòa Phú). Tín ngưỡng Ma Tổ - Thiên Hậu (Mazu - Tianhou) hình thành tại đảo Mi Châu, Phổ Điền, Phúc Kiến vào thời Tống ở Trung Quốc. Theo sự tích, Bà Thiên Hậu, còn được gọi là “Thiên Hậu Thánh Mẫu”, tên Ngạc Nương, hay Lâm Tức Mặc 1 là người con gái út trong gia đình thương nhân buôn bán trên biển họ Lâm, tỉnh Phúc Kiến, Trung Quốc. Bà sinh ngày 23 tháng 3 Âm lịch (năm 960) dưới thời Tống. Khi Bà vừa được sinh ra, trên Trời có nhiều ánh hào quang và mùi hương thơm cỏ lạ bay ngập tràn khắp nơi báo hiệu một bậc tài đức xuất hiện. Từ nhỏ, Thiên Hậu đã có tài tiên đoán về tương lai, vận mệnh của những người Bà được gặp và học được phép tiên. Trong một

lần, khi đang ngồi dệt cửi tại nhà, Bà đã quán thấy được người anh trai và cha bị nạn đắm thuyền trên biển, Thiên Hậu đã xuất hồn ra Biển Đông và cứu được người cha và anh trai. Kể từ đó, Thiên Hậu nổi tiếng trợ giúp người hoạn nạn trên biển. Trong lịch sử Trung Hoa có ghi chép, nhiều đoàn sứ thần vượt biển đến các quốc gia gặp nạn đã được Bà hiển linh cứu giúp khi đắm thuyền. Từ nhà Tống về sau, các triều đại Trung Hoa đã ban các vinh hiệu tôn xưng Bà như “Thiên Hậu Thánh Mẫu” (nhà Thanh). Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương được xây dựng năm 1923 bên rạch Hương Chủ Hiếu sau khi ngôi miếu cũ bị cháy. Được công đức bởi 4 bang người Hoa (Triều Châu, Quảng Đông, Hẹ và Phúc Kiến), chùa có kiến trúc bao gồm ba dãy nhà, ở giữa là chính điện, hai bên là Đông lang và Tây lang. Ở trên của chính giữa có ghi bốn chữ “Quốc Thái Dân An”, hai bên có đôi câu đối ca ngợi công đức của Bà. Mái trước của chính điện lợp ngói âm dương, trên đỉnh có trang trí “lưỡng long chân châu”, “cá chép hóa rồng” cùng các đường nét hoa văn trạm trổ tinh xảo. Tượng bà uy nghi và gần gũi ở ngay chánh điện, bên phải là Ông Bổn Đầu Công, và bên trái là nữ thần Ngũ Hành đại diện cho kim mộc, thủy hỏa, thổ. Đây là công trình kiến trúc tín ngưỡng văn hóa độc đáo tại Bình Dương.

4.1.2. Lễ hội Chùa Bà Thiên Hậu

Lễ vía Bà Thiên Hậu được xem là lễ hội lớn nhất hằng năm của Chùa Bà. Trước đây, lễ vía bà thường kéo dài cả tuần, việc cúng tiến, lễ vật mang đến rất

linh đình, có cả lễ rước tượng và đặt trong kiệu sơn son thếp vàng cùng thuyền Thuận Phong và các nghi trượng ghi tên các vị thần có thờ ở chùa. Ngày nay, đám rước trên đường phố đã được giảm đi. Đêm 13/1 âm lịch, nhân dân ở thành phố Thủ Dầu Một bày bàn ra trước nhà để cúng tế chuẩn bị cho lễ rước Bà ngày hôm sau. Dân chúng các vùng lân cận cũng đổ về đây khá đông. Chiều ngày 14/1 (âm lịch). Ban quý tế tổ chức lễ cúng. Lễ vật dâng cúng gồm có lợn quay, gà, ngỗng cùng các loại hoa quả, bánh trái. Sau lời khấn khai mạc của vị chánh tế, người phụ nữ đọc bản văn viết sẵn bằng tiếng Quảng Đông ca tụng công đức của Bà, nay nhân ngày vía bà, mọi người xin tỏ lòng biết ơn chân thành và mong sao Bà phù hộ cho mọi người, mọi nhà sống yên vui, làm ăn phát đạt, đoàn kết tương thân tương ái với nhau...Sau bài văn tế, các thành viên trong Ban quản trị tổ chức bốc thăm để lựa chọn người “cầm ấn” (một chiếc ấn bằng đồng khắc cổ tự) lên trước ngai thờ Bà, đóng lên tám giấy đỏ mang dòng chữ Khai ấn đại kết và Hợp cảnh bình an viết bằng mực xạ, để dán lên hai bên các điện thờ trong chùa. Đêm 14/1 sẽ diễn ra Lễ tắm Bà. Sáng ngày 15/1, mọi người lại tổ chức Lễ rước Bà: Tượng Bà được đặt vào kiệu do các thanh niên nam nữ ăn mặc đẹp điều qua các đường phố quanh chùa. Theo sau kiệu có thuyền rồng, các tấm bảng đỏ ghi tên các vị thần được thờ phụng trong chùa, các đội múa gồm: múa lân, múa sư tử, múa rồng, các đội nhạc dân tộc vừa biểu diễn vừa múa hát, tạo nên một quang cảnh náo nhiệt, trong chùa,

trên các điện thờ, đèn nến thấp sáng choang, nhang trầm hương ngào ngạt. Lễ vật dâng cúng thì tùy hoàn cảnh và lòng hảo tâm của từng người, riêng món nhang đèn, giấy vàng bạc, giấy tiền là những lễ vật không thể thiếu, vì người Hoa quan niệm đây là quà biếu dâng lên các vị thần. Ngoài phần lễ bái ở nơi chính điện thờ Bà Thiên Hậu, khách còn tùy theo nhu cầu và ước vọng riêng của từng người, từ việc gia đạo, đến tình duyên, con cái, từ việc cầu sức khỏe đến chuyện buôn bán làm ăn mà mang lễ vật tiếp tục đến cúng bái ở các điện thờ nhân vật khác.

4.1.3. Thực trạng phát triển du lịch tại Bình Dương

Du lịch Bình Dương nói riêng và du lịch VN nói chung đang trong giai đoạn phục hồi vì tác động nặng nề của đại dịch Covid-19. Trước khi dịch bệnh xảy ra, số lượng khách du lịch đến tỉnh Bình Dương có mức tăng trưởng nhanh. Qua Bảng 4.1; Tác giả nhận thấy; Trong giai đoạn 2015 - 2020, tốc độ tăng trưởng du lịch trung bình tại Bình Dương qua các năm đạt 7%. Khách du lịch nội địa vẫn chiếm đa số. Khách du lịch quốc tế chỉ chiếm 0,5% so với lượt khách du lịch nội địa và tăng mạnh nhất trong năm 2019 với số lượng 67.000 lượt tăng 18% so với năm 2018. Tính đến năm 2020, trên địa bàn tỉnh có 10 khu, điểm du lịch đóng vai trò lực hút khách du lịch; Khu du lịch Đại Nam; Khu du lịch Phương Nam; sân Golf Sông Bé, Khu du lịch Xanh Dìn Ký; Khu nghỉ dưỡng An Lâm Retreats; Sài Gòn Park Resort; Khu du lịch Thủy Châu; Khu giải trí Đọt Champa và đặc biệt là khách du

lễ hội Chùa Bà Thiên Hậu. Ngoài ra, một số dự án đang và sắp được triển khai như khu du lịch Phước Lộc Thọ, khu du lịch làng Bà Lụa, khu du lịch sinh thái Vườn Vũ hứa hẹn sẽ góp phần đa dạng hóa sản phẩm, thu hút du khách cho địa phương trong thời gian tới. Theo phòng xúc tiến du lịch tỉnh Bình Dương, tính đến năm 2020, trên địa bàn tỉnh có 27 doanh nghiệp lữ hành trong đó có 10 đơn vị hoạt động lữ hành quốc tế và 4 văn phòng đại diện, nhiều cán bộ, điều hành tour, hướng dẫn viên, phục vụ viên được đào tạo nâng cao nghiệp vụ, cấp thẻ hành nghề.

Theo số liệu tại Bảng 4.2, cơ cấu khách du lịch đến Bình Dương giai đoạn 2015-2020; Khách đến du lịch nơi đây chủ yếu vì ba mục đích: 1) du lịch công vụ, 2) du lịch thăm thân, tham quan, nghỉ dưỡng, 3) du lịch lễ hội, tâm linh. Số lượng khách đi du lịch tâm linh mà cụ thể là du lịch Chùa Bà Thiên Hậu luôn duy trì ở mức cao qua các năm ngoại trừ năm 2020 vì lý do dịch bệnh; (2015 chiếm 69,5%, 2016 chiếm 69,35%, 2017 chiếm 70%, 2018 chiếm 67,6%, 2019 chiếm 64,8%) nhưng số lượt khách thì không tăng và có dấu hiệu bão hòa. Điều này có thể bắt nguồn từ những nguyên nhân sau:

+ Số lượng du khách chỉ tập trung đông vào ngày lễ hội. Khách tự đi trong ngày không thông qua hãng lữ hành, thời gian lưu trú ngắn, do không có nhiều hoạt động vui chơi giải trí, gắn kết với cộng đồng địa phương, thiếu hoạt động quảng bá giới thiệu điểm đến du lịch khác trên địa bàn, thiếu sản phẩm lưu niệm địa phương. Điều đó đang đặt ra

Bảng 1 Hiện trạng khách du lịch đến Bình Dương giai đoạn 2015 – 2020
Đơn vị tính: Ngàn khách

Phân loại khách	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Quốc tế	200	205	240	300	367	133
Nội địa	4000	4.185	4.310	4.450	4.783	1.517
Tổng số lượt khách	4.200	4.390	4.550	4.750	5.150	1.650

Bảng 2: Cơ cấu khách du lịch đến Bình Dương giai đoạn 2015-2019
Đơn vị: %

Khách du lịch	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Khách công vụ	13,2	12,6	12,2	12,4	14,8	2,1
Thăm thân, tham quan, nghỉ dưỡng	17,3	18,1	17,8	19,7	20,3	2,4
Khách du lịch Chùa Bà Thiên Hậu	69,5	69,3	70,0	67,6	64,8	9,2

Nguồn: Sở văn hóa, thể thao du lịch tỉnh Bình Dương

vấn đề cần giải quyết cho du lịch Bình Dương trong thời gian tới.

+ Lễ hội Chùa Bà thu hút đông đảo bá tánh về chiêm bái, cầu lộc, cầu tài, theo ông Lưu Cam (cựu hội trưởng bang Quảng Đông, tỉnh Bình Dương) cho biết: “Nhân sự phục vụ Chùa Bà vào dịp lễ khá đông, mọi năm có thể lên tới ba trăm người. Ngoài ra, ban trị sự chùa còn muốn thêm bảo vệ vào ngày lễ hội nhưng do số lượng du khách đông tập trung tại một thời điểm nên tình trạng kẹt xe, móc túi, giật đồ, gây mất an ninh trật tự còn diễn ra.

+ Hiện tượng hành nghề mê tín và lưu hành văn hóa phẩm trái phép còn tồn tại, đốt nhiều đồ hàng mã gây lãng phí, ảnh hưởng đến cảnh quan, vệ sinh môi trường.

+ Chùa Bà Thiên Hậu còn tình trạng khách thăm viếng mang rất nhiều nhang với quan niệm cúng nhang nhiều sẽ được Bà chứng giám lòng thành kính nhiều. Nhưng đốt nhiều nhang sẽ thải ra khói độc ảnh hưởng đến sức khỏe, nguy cơ cháy nổ cao.

+ Tình trạng vệ sinh trong lễ hội chưa được đảm bảo. Vì lượng khách quá đông nên nhu

cầu ăn uống tăng cao, vẫn còn tình trạng xả rác bừa bãi tại chốn linh thiêng làm ảnh hưởng đến mỹ quan và không khí lễ hội.

+ Bình Dương chưa có chiến lược đầu tư phát triển bài bản loại hình du lịch tâm linh như nghiên cứu liên kết nội vùng và liên vùng, giữa các loại hình du lịch trên địa bàn tỉnh nhằm hấp dẫn, thu hút khách du lịch VN nói chung và du khách nói tiếng Triều Châu, Quảng Đông, Hẹ và Phúc Kiến trong khu vực và trên thế giới nói riêng tới thăm quan du lịch. Điều này làm cho điểm đến du lịch nơi đây có phần đơn điệu, tẻ nhạt không thực sự hấp dẫn du khách.

+ Bình Dương chưa chú trọng xây dựng sản phẩm du lịch tâm linh kết hợp với du lịch công nghiệp, du lịch làng nghề, du lịch thương gia, du lịch golf, du lịch vui chơi giải trí, du lịch nghỉ dưỡng, du lịch sinh thái trên địa bàn.

4.2. Định hướng phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương

+ Quan điểm phát triển

Thực hiện chủ trương, chính sách của Đảng và Nhà nước;

phát triển du lịch trở thành ngành kinh tế mũi nhọn thể hiện trong quan điểm chiến lược phát triển du lịch theo chiều sâu, có chất lượng, hiệu quả, bền vững, có thương hiệu và sức cạnh tranh, phát triển du lịch tâm linh dựa trên các quan điểm chủ đạo sau: “Du lịch tâm linh phải được tập trung đầu tư phát triển bài bản trên cơ sở khai thác những giá trị đặc trưng về cảnh quan thiên nhiên và văn hóa dân tộc, đặc biệt là văn hóa tín ngưỡng, tôn giáo bản địa. Phát triển du lịch tâm linh trở thành động lực thu hút khách du lịch, đặc biệt là khách du lịch quốc tế, đa dạng hóa sản phẩm, thúc đẩy các ngành dịch vụ khác phát triển. đặc biệt tạo việc làm, thu nhập cho người dân địa phương, tăng cường giao lưu văn hóa vùng miền tạo động lực bảo tồn giá trị truyền thống, tôn vinh bản sắc văn hóa tín ngưỡng dân gian”[13] Phát triển du lịch tâm linh trở thành mục tiêu phát triển đời sống tinh thần cho nhân dân hướng tới những giá trị cao đẹp: chân-thiện-mỹ, góp phần bài trừ tệ nạn mê tín dị đoan làm mất đi tính tốt đẹp của loại hình du lịch tâm linh. Tại Bình Dương, ngày 09/12/2021, UBND tỉnh Bình Dương đã phê duyệt Đề án “Phát triển du lịch tỉnh Bình Dương đến năm 2025, định hướng đến năm 2030”, với mục tiêu xây dựng du lịch trở thành ngành kinh tế có vị trí quan trọng trong chiến lược phát triển kinh tế - xã hội với chỉ tiêu phấn đấu đến năm 2030 sẽ phục vụ khoảng 8,1 triệu lượt khách trong đó khách quốc tế đạt 480 nghìn lượt, khách nội địa đạt hơn 7,6 triệu lượt, mức doanh thu du lịch đạt mức 3.700 tỷ đồng. Để hoàn thành được chỉ tiêu đề

ra. Du lịch Bình Dương cần phải có chiến lược phát triển một cách đồng bộ, nhất quán, quyết liệt. Trong phạm vi bài viết tác giả xin đưa ra một số giải pháp phát triển du lịch tâm linh tại Bình Dương, một phần trong chiến lược đa dạng hóa sản phẩm du lịch Bình Dương đến năm 2030 gắn với khẩu hiệu “trải nghiệm và cảm nhận”.

5. Đề xuất một số giải pháp phát triển du lịch tâm linh tại Bình Dương

5.1. Đối với cơ quan quản lý nhà nước về du lịch

Du lịch là ngành kinh tế tổng hợp có định hướng tài nguyên rõ rệt. Nhà nước cần đóng vai trò then chốt trong hoạch định đường lối, chủ trương, chính sách.

+ Chính quyền địa phương cần đóng vai trò tiên quyết tích cực trong hoạch định, ban hành chính sách kêu gọi đầu tư vào cơ sở vật chất kỹ thuật, tôn tạo, giữ gìn di sản văn hóa góp phần xây dựng sản phẩm du lịch đặc thù cho từng điểm đến du lịch tâm linh và tuyến du lịch tâm linh.

+ Cần mời các chuyên gia tới khảo sát phân tích đánh giá một cách kỹ lưỡng sản phẩm du lịch Bình Dương và đưa ra được một chiến lược phát triển du lịch tâm linh bền vững dựa trên ba trụ cột chính: kinh tế, văn hóa, môi trường. Tăng cường vai trò quản lý nhà nước trong trùng tu phát triển di tích Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương thành điểm du lịch tâm linh.

+ Đầu tư phát triển hệ thống giao thông vận tải cả đường bộ lẫn đường sông. Bình Dương dễ dàng kết nối với trung tâm đô thị TP.HCM bằng tàu cao tốc, tàu cánh ngầm, buýt sông. Do

vậy, cần phát triển hơn nữa loại hình du lịch đường sông trên các tuyến Sài Gòn-Bình Dương-Củ Chi-Đồng Nai-Đồng bằng sông Cửu Long cụ thể các tour du lịch cầu nguyện, phóng sinh trên sông Sài Gòn, tour ngắm hoàng hôn, tour ngắm trăng, tour ăn tối, tour du lịch văn hóa di sản + làng nghề...

+ Kêu gọi đầu tư vào hệ thống cơ sở lưu trú và các công trình phục vụ du lịch có chất lượng cao, không nên phát triển các cơ sở lưu trú có quy mô nhỏ, chất lượng thấp, trung bình mà nên ưu tiên việc nâng cấp chất lượng các cơ sở hiện có để đạt chuẩn cao hơn, từ 3 đến 5 sao. Đầu tư xây dựng đồng bộ hệ thống cơ sở lưu trú gắn với các công trình dịch vụ bổ trợ như các công trình vui chơi giải trí, khu hội chợ triển lãm và hội nghị, hội thảo quốc tế. Đối với các cơ sở kinh doanh dịch vụ ăn uống, khuyến khích đầu tư phát triển hệ thống nhà hàng đạt chuẩn phục vụ khách du lịch quốc tế. Đây là yếu tố quan trọng giữ chân du khách, đặc biệt là khách du lịch tâm linh đến Chùa Bà vào mùa lễ hội, Rằm tháng Giêng..., khách du lịch thương gia đến địa bàn kinh doanh du lịch.

+ Cơ quan quản lý nhà nước cần phối hợp với ban quản lý di tích tuyên truyền, phổ biến, biện pháp chế tài đến các hoạt động mê tín dị đoan, hành vi gây mất an ninh trật tự, tình trạng kẹt xe tại khu vực Chùa Bà trong các ngày lễ lớn.

+ Phát triển nguồn nhân lực du lịch tâm linh tại Bình Dương. Chú trọng đến việc tạo điều kiện cho cán bộ du lịch tỉnh, ban quản lý các di tích tham dự các

hội nghị du lịch tâm linh, hội thảo du lịch được tổ chức trong nước và quốc tế, nhằm nâng cao nhận thức về du lịch tâm linh. Đặc biệt quan tâm đến đội ngũ hướng dẫn viên, ban quản lý di tích, cộng đồng địa phương; kỹ năng chuyên môn, kiến thức về văn hóa, tôn giáo, tín ngưỡng có liên quan đến điểm tâm linh, kỹ năng ngoại ngữ, ứng xử, kỹ năng giao tiếp, khả năng nắm bắt tâm lý khách du lịch tâm linh đồng thời tăng cường công tác quản lý, kiểm tra, thanh tra, bảo đảm một đội ngũ hướng dẫn viên, thuyết minh viên có đầy đủ điều kiện, nâng cao chất lượng sản phẩm và hình ảnh du lịch tâm linh Bình Dương.

5.2. Đối với Ban trị sự Chùa Bà Thiên Hậu

+ Nâng cao trình độ ban trị sự Chùa Bà thông qua các hoạt động như thăm quan di tích tâm linh trong nước và quốc tế, tham dự hội nghị du lịch tâm linh, bảo đảm thực hiện đúng các quan điểm phát triển du lịch tâm linh mang lại những giá trị tinh thần, góp phần tích cực vào phát triển kinh tế địa phương bền vững.

+ Cần có chính sách bảo tồn, tôn tạo Chùa Bà, xây dựng hình ảnh lễ hội Chùa Bà Thiên Hậu Bình Dương, tuyên truyền đến người dân và du khách, không bao che hỗ trợ cho hoạt động mê tín dị đoan, vi phạm chính sách pháp luật.

+ Xây dựng các phương án đảm bảo an toàn tính mạng cho du khách về dự lễ hội; đảm bảo an toàn phòng chống cháy nổ, giữ gìn vệ sinh môi trường, sắp xếp hàng quán, dịch vụ kinh doanh gọn gàng, ngăn nắp tại khu vực di tích trong dịp lễ hội.

+ Phối hợp với Ủy ban nhân dân xã và các cơ quan, đoàn thể có liên quan giám sát việc quản lý và sử dụng các nguồn thu chi từ lễ hội và di tích, nguồn tiền công đức, tiền tài trợ từ các nhà hảo tâm, tiền cung tiến của khách thập phương để đảm bảo sự minh bạch và sử dụng hợp lý có hiệu quả.

+ Nghiêm cấm du khách đốt nhiều nhang, vàng mã cần đề xuất khoản tiền hợp lý từ bán dầu nhang cho hoạt động quản lý mua sắm đồ tế lễ, trông coi phương tiện giao thông, vệ sinh nhà chùa...

Phối hợp chặt chẽ với lực lượng công an, lên kế hoạch đảm bảo an ninh, trật tự trong hoạt động du lịch. Đổi mới công tác tổ chức lễ hội, hạn chế và khắc phục tình trạng chen lấn, xô đẩy, cướp giật, chặt chém, móc túi... du khách, đặc biệt là vào các dịp lễ hội tại Chùa Bà Thiên Hậu.

5.3. Đối với tổ chức kinh doanh du lịch

+ Trên cơ sở tìm hiểu nhu cầu của khách hàng, tiềm năng tài

nguyên du lịch địa phương. Các hãng lữ hành cần xác định rõ sản phẩm du lịch đặc trưng, sản phẩm du lịch đặc thù, sản phẩm du lịch chủ lực của Bình Dương là gì? Cần kết hợp khai thác các điểm du lịch tâm linh với các điểm du lịch khác trên địa bàn và khu vực nhằm tạo nên một chương trình du lịch đa dạng, độc đáo. Lồng ghép các điểm tham quan làng nghề, bảo tàng gốm sứ Minh Long, nhà cổ Trần Công Vàng, đình Tân An, khu du lịch Đại Nam...vào trong chương trình du lịch tâm linh nhằm gia tăng giá trị điểm đến, tăng khả năng chi tiêu, hấp dẫn du khách.

+ Xây dựng sản phẩm du lịch tâm linh Chùa Bà kết hợp với kinh doanh, thăm quan nhà máy, xí nghiệp, hội nghị, hội thảo cho đối tượng khách du lịch thương gia.

+ Cần xây dựng sản phẩm du lịch tâm linh theo không gian phát triển, nhu cầu nhóm du khách, kết nối thành tuyến du lịch tâm linh quốc gia, khu vực. Đặc biệt chú trọng đến thị trường khách Đông

Nam Bộ. Tây Nguyên, Bắc Bộ.

+ Tăng cường công tác quảng cáo, quảng bá, xúc tiến hình ảnh du lịch Bình Dương nói chung và du lịch tâm linh Bình Dương nói riêng trên Internet; Mạng xã hội, Websites, Blogger...

+ Cần phối hợp với các bên liên quan nhằm phát triển các loại hình du lịch như du lịch học tập, du lịch trải nghiệm, du lịch về nguồn cho đối tượng học sinh - sinh viên, du lịch hưu trí, du lịch sức khỏe, du lịch thiện cho đối tượng khách về hưu, lớn tuổi...

5.4 Đối với cộng đồng địa phương

+ Cần khôi phục nguyên vẹn lại một số làng nghề truyền thống như làng sơn mài Tương Bình Hiệp, nghề làm gốm Tân Phước Khánh, làng heo đất Bình An. Chọn lựa, giới thiệu cho du khách những sản phẩm lưu niệm độc đáo. Sản xuất, chế biến đồ cúng tế, nhang đèn, lễ vật bằng nguyên liệu địa phương. Nói không với hoạt động chặt chém, lừa gạt du khách.

+ Giữ gìn phát huy văn hóa địa phương thông qua hoạt động giao tiếp, tiếp xúc với du khách, tránh nói tục, chửi thề, gây rối, tiếp tay cho các đối tượng gây mất an ninh trật tự tại khu vực Chùa Bà. Nếu có ý kiến cần đề xuất với các cơ quan ban ngành nhằm đảm bảo hài hòa lợi ích giữa các bên hướng tới phát triển du lịch bền vững.

+ Chấp hành tốt các chủ trương chính sách của nhà nước góp phần phát triển du lịch tâm linh trên quê hương.

6. Kết luận

Xét trên góc độ khai thác tài nguyên du lịch văn hóa tâm linh để hình thành các sản phẩm

du lịch phục vụ nhu cầu của du khách trong và ngoài nước. Tỉnh Bình Dương có những ưu thế nhất định. Thời gian qua, đã có nhiều lượt du khách đến Bình Dương tham viếng Lễ hội Chùa Bà Thiên Hậu, khu du lịch Đại Nam, chùa Hội Khánh, chùa Châu Thới, chùa Thái Sơn - núi Cậu, đình Tân An... Đây là các yếu tố thuận lợi cho các bên liên quan mạnh dạn tổ chức các loại hình du lịch văn hóa – lịch sử gắn với tâm linh tại vùng đất này. Để phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu, vấn đề đặt ra là phải khai thác và phát huy giá trị nguồn tài nguyên đó tạo đà cho hoạt động du lịch phát triển. Để làm được điều này, trước hết phải đầu tư nâng cấp chất lượng các sản phẩm du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu thông qua việc trùng tu tôn tạo di tích, cải tạo, nâng cấp hệ thống kết cấu hạ tầng, tăng cường công tác quản lý, tổ chức, liên kết với các lễ hội, các hoạt động văn hóa thể thao khác trên địa bàn. Ngoài ra, việc nâng cao trình độ nghiệp vụ của đội ngũ thuyết minh tại Chùa Bà Thiên Hậu cũng cần được quan tâm đào tạo một cách bài bản, chuyên nghiệp. Ngành du lịch tỉnh cũng cần định hướng phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu với các điểm, khu du lịch khác trên địa bàn tỉnh. Mặt khác, để hướng tới mục tiêu phát triển du lịch tâm linh tại Chùa Bà Thiên Hậu, phải đẩy mạnh việc kết nối các sản phẩm du lịch văn hóa tâm linh Bình Dương trong mối liên hệ với các điểm đến khác thuộc vùng Đông Nam bộ nhằm xây dựng chương trình phát triển các khu, tuyến điểm du lịch mang tính chuyên đề.

Khai thác, phát triển du lịch tâm linh Chùa Bà Thiên Hậu không chỉ góp phần bảo tồn giá trị văn hóa đặc sắc của quê hương Bình Dương mà còn tạo đà thúc đẩy hoạt động du lịch của tỉnh phát triển bền vững●

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- Bùi, T.T. (2015). Một số vấn đề lý luận về du lịch tâm linh.
- Chung, V. *Sự dung hợp giữa Phật giáo và tín ngưỡng thờ Thiên Hậu Thánh mẫu ở Nam Bộ*.
- Dương, B. *Thực trạng và một số giải pháp khai thác các di tích lịch sử, văn hóa phục vụ phát triển du lịch tỉnh Bình Dương*.
- Duong, M.D.J.S. and T.D (2016). *Journal, Spiritual tourism in Vietnam: issues of rationale and reality*. 19(4): p. 37-45.
- Haq, F.M., A.J.J.o.M. Medhekar, and Research, *The Rise of Spiritual Tourism in South Asia as Business Internationalization*. 2020. 7(1): p. 52-78.
- Hoa, L.T. (2005). *Họ và tên người VN* (Tái bản lần thứ 3-có sửa chữa và bổ sung). NXB Khoa học Xã Hội.
- Hùng, N.P.J.T.c.D.I.V.N. (2010). *Đa dạng văn hóa và sự phát triển du lịch ở VN*. 11: p. 48-49.
- Jauhari, V., G.M.J.W.H. Sanjeev, and T. Themes. (2010). *Managing customer experience for spiritual and cultural tourism: an overview*.
- Nguyễn, T.A. (2011). *Dòng họ ở VN qua một số nghiên cứu gần đây*. 2011.
- Norman, A. (2011). *Spiritual tourism: Travel and religious practice in western society*. Bloomsbury Publishing.
- Thơ, N.N. (Văn hóa tâm linh và phát triển: Tín ngưỡng Thiên Hậu tại Nam Bộ Việt Nam).
- Tuấn, N.V.J.H.n.q.t.v.d.l.t.l.v.s.p.t.b.v. *Ninh Bình, Du lịch tâm linh ở VN thực trạng và định hướng phát triển*. 2013.
- Vũ, V.Đ. (2015). *Khi du lịch hướng tới tâm linh*.